

СТУДЕНТСТВО У СИМВОЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ МІСТА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920-ті рр.)

У статті розглядається процес символічної детермінації життєдіяльності українського студентства у 1920-ті роки, наголошується, що внутрішнє відчуття соціального часу не співпадало з зовнішніми перетвореннями у містах України.

Ключові слова: знак, місто, повсякденність, пролетаризація, символ, студентство, урбанізація.

На сьогоднішній день урбаністика найактивніше вивчає матеріально-просторові структури міста. В той же час процеси, які формують сутність міста, ще не стали об'єктом пильної уваги. Дослідники наголошують, що оскільки міста уособлюють сутність і напрямок соціокультурних інновацій, то сучасні урбаністичні дослідження мають розглядати місто як органічну цілісність, що представлена не лише сукупністю елементів штучно створеного середовища, але і включає людей, складні процеси їхньої взаємодії¹.

У вітчизняній літературі процеси урбанізації досліджувалась, в основному, в руслі історичної демографії. При такому підході висвітлювалися, перш за все, кількісні зміни в складі населення країни або окремого регіону. Нові підходи до вивчення урбанізації, перехід до аналізу її соціальних аспектів диктується, зокрема, тим, що зараз відбувається відродження інтересу до людини, окремої особистості як суб'єкта історії. Повсякденне життя окремих людей чи малих соціальних груп стає все популярнішим напрямком історичної науки сьогодення.

При реконструкції структур міської повсякденності слід враховувати численні знаки і символи різних епох, якими переповнені історичні міста України. В містах синхронно розташовані різноманітні семіотичні утворення, як архітектурні пам'ятки, так і міські обряди і церемонії, назви вулиць, які виступають як кодові програми, що постійно заново генерують тексти історичного минулого². Семіотика розглядає символи як способи створення загальної програми дій. "Стати символом означає отримати... функцію, що владно диктує вибір шляхів і моделей поведінки"³. Символи досить легко канонізуються і фальсифікуються та стають частиною міфології конкретно-історичного періоду, сприяють зародженню в них ознак соціальної демагогії. "Символізація" історичних реалій – прямий шлях до цілеспрямованої міфологізації минулого⁴. Детальне ж вивчення і осмислення побутових знаків радянського часу, які дійсно несуть інформацію про звичайне життя простих людей, дозволяє звільнити історико-інтелектуальний простір від значної кількості міфологем.

Символічний простір міста, його структура і динаміка істотно впливають на поведінку міських спільнот і міські події, створюючи їх. Проте процес символічної детермінації життєдіяльності як міщан в цілому, так і студентства зокрема, практично не досліджувався.

Студенти, основна маса яких мешкала у великих містах, стали одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу нової влади, котра намагалася виробити у них відповідне ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам.

А.В.Луначарський писав, що вищі навчальні заклади "мають бути якнайбільше нагіпнотизовані нашим комуністичним духом"⁵. Але досягти цього було досить важко і одним із найвпливовіших проявів "гіпнозу" стало використання навіюючої сили символіки. Вона мала постійно переконувати, що настав новий соціальний час.

Символіка більшовицької влади: новий герб, червона зірка – символ Червоної Армії, дер-

жавний гімн – “Інтернаціонал” народилася ще у 1918 р. Перший опис радянської символіки України було подано у Конституції УСРР 1919 р.⁶. Червоний прапор, який використовувався в якості державного ще Тимчасовим урядом, було збережено як державний символ. Опис і зображення державного прапора УСРР було подано також у Конституції 1919 р.⁷. Ця символіка відразу ж активно упродовжувалася у міське життя: нові емблеми і прапори з’явилися на дахах і стінах будинків. Особливо активно такі символи використовувалися в радянські свята: річниці Червоної Армії, 1 травня, День Всеобуча тощо, які стали досить популярними і до відзначення яких з кожним роком все ширше залучалося студентство. Перший радянський першотравень у Києві відбувся ще у 1919 р. Не пов’язаний з реаліями минулого, він повинен був символізувати колективізм теперішнього часу в ім’я ідеального майбутнього⁸. Спеціально створений у квітні оргкомітет провів велику підготовчу роботу. Вперше було застосовано масове декорування вулиць і площ міста. Будинки і вулиці старанно прикрашалися у червоний колір, електричними гірляндами, зеленню і квітами, старанно закриваючи пам’ятки минулих часів, оскільки часу на їх знесення до свята першотравня не було. А влада прекрасно розуміла, що саме пам’ятникам належав пріоритет у пропаганді нових ідей. Тому встановлення скульптурних пам’ятників розглядалося як основа всієї програми монументальної пропаганди, оскільки монументальна скульптура могла більшою мірою вплинути не лише на зміну міського архітектурно-просторового середовища, а й впливати на почуття людей, які мешкали у цьому середовищі. Уже 7 травня 1919 р. декретом РНК України була вирішена доля спадку старого часу і “пам’ятники, які споруджені на честь царів та їхніх слуг і які не являють інтересу ні з історичного, ні з художнього боку, підлягають знесенню з площ та вулиць і частково перенесенню в склади музеїв, частково використанню утилітарного характеру”⁹. Натомість НКО запропонував список імен історичних діячів, на честь яких пропонувалося звести нові монументи.

Святкування, особливо в перші роки радянської влади, були помпезними¹⁰, вони мали вирішити непросте завдання, поставлене Наркомосом – створити атмосферу “повторного переживання масами революційного пориву”. У наступні роки пишність поступалася кількості і масовості, головною ставала участь студентства. За два місяці, у листопаді і грудні 1922 р. у Вищому Інституті народної освіти імені М.П.Драгоманова у Києві відбулося чотири загальноінститутські свята, у лютому 1923 р. – п’ять, причому революційні свята переносилися із Актової зали на вулиці міста, куди сходилися натовпи студентів з червоними знаменами з різних ВНЗ. У святкуванні дня народження Ф.Енгельса, наприклад, брало участь вісім вищих навчальних закладів Києва¹¹. Загальноміським було також святкування “студентського дня” 24 лютого, головним елементом якого було ознайомлення молоді з історією революційного студентського руху в Росії¹². І не важливо, що студентський оркестр під час демонстрацій грав таку музику, якої Київ ніколи не чув, зате, як згадував О.Корнійчук про святкування 1 травня: “Публіка зупинялась, сміх був великий, але ми бадьоро йшли, а за нами бігла малеча й кричала “ура!””¹³. Масовій свідомості такі заходи мали показати переваги колективізму, піднесеного духу нового студентства, які готові подолати всі труднощі на шляху до світлого майбутнього. Допомогали створювати відповідну атмосферу авангардистські художники, які оформлювали агітпоїзди та агітпароплави (Екстер), червоноармійські казарми в Києві (Бойчук)¹⁴.

Але не у всіх студентів того часу такі колективні заходи викликали почуття піднесення і патріотизму, вони сприймалися по-різному. Про це говорять, наприклад, рядки щоденника студента 3 курсу робітфаку імені Котлова В.С.Подшивалова, який описав своє враження від демонстрації на честь 1 травня 1930 р. “Дійсно море прапорів і плакатів. Та тільки все в натовпі, вірніше серед натовпу пустого, далекого від яких-небудь переконань, вороже налаштованих по відношенню до влади. Вона стоїть там серед мітингуєчих лише тому, що це потрібно і необхідно, лише тому, що їх зігнали туди, як отару овець”¹⁵.

Досить впливовим був інший символ – “Інтернаціонал”. Спеціальний студентський гімн так і не був написаний, незважаючи на оголошений у журналі “Студент революції” конкурс, тому навіть такі свята, як 200-ліття з дня народження Г.С.Сковороди, річниці М.П.Драгоманова та Т.Г.Шевченка, які також збирали велику кількість студентів, обов’язково розпочиналися хоромним співом “Інтернаціоналу”¹⁶. Ним же закінчувалися студентські збори різних рівнів, навіть ті, на яких раніше сплановані рішення партійно-комсомольської меншості не приймалися студен-

тами. До другої половини 1924 р. така практика була звичайною для вищої школи. Це викликало непорозуміння студентів із сільської місцевості, які сприймали все, що закінчувалося “Інтернаціоналом”, за “лінію партії”, маючи потім проблеми. Студент третього курсу біологічного циклу факультету професійної освіти Київського ІНО Мірошніченко Д.Я., якого виключили із інституту саме за таке непорозуміння, у листі до Центральної комісії у студентських справах 30 листопада 1924 р. писав: “Будучи за походженням бідним селянином, який раптом попав у таке велике місто, як Київ, я відразу ж, звичайно, не зміг пристосуватися до життя, не зміг відрізнити звичайної селянської правди від “городской правди”, прикритою дипломатичною брехнею (зірвані збори закінчилися співом Інтернаціоналу). Вина моя в тому, що я селянин, який не зміг відразу засвоїти найтонших рис кучерявого міського життя..”¹⁷.

Численні листи і спогади доносять нам розповіді про методику прийняття “потрібних” рішень на студентських зборах. Коли пролетарській меншості не вистачало теоретичної підготовки для переконання, в хід пускалися і “останні аргументи” у вигляді кулаків¹⁸, і булижник із площі¹⁹. А всі ці студентські баталії спокійно спостерігали засновники марксизму і “вожді пролетаріату”, численними портретами яких були прикрашені приміщення навчальних закладів.

Пам’ять про події, пов’язані з встановленням радянської влади, мали формувати у просторі міста нові назви. Відразу ж після її проголошення почалися перейменування вулиць і площ міст, заводів, навчальних закладів, які нагадували про старий режим на інші, які пов’язувалися з уявленнями про нові часи і нових героїв. Особливо активно – після постанови ВУЦВК від 1923 р. про перейменування населених пунктів. Ментальність тієї епохи потребувала, щоб усе носило чиєсь ім’я. Часто це були імена живих і активно діючих осіб. Ця епоха лишила значний слід у топоніміці міст. У тогочасній столиці – Харкові вул. Сумська стала К. Лібкхнехта, Університетська – вільної Академії, Університетська гірка – Гіркою науки пролетаріату, вул. Римарська – К. Цеткін, Максимільянівська – Х. Раковського, яку так облюбували нові керманічі країни²⁰. Перейменовувалися і вищі навчальні заклади, причому на початку 1920-х рр. вони отримували імена не лише відомих революціонерів, а й науковців. Наприклад, Харківському ІНО 31 березня 1922 р. було присвоєно ім’я відомого українського вченого О.О.Потебні²¹, а Вищий ІНО у Києві у 1921 – 22 роках носив ім’я М.П.Драгоманова. Протягом 1920-х рр. деякі професори (М.К.Зеров) і студенти неодноразово зверталися з пропозиціями про повернення цього імені до назви інституту, зокрема у 1926 р. на студентських зборах, присвячених пам’яті М.П.Драгоманова, ректор інституту отримав 24 записки студентів з пропозицією про повернення назви²². Але це були винятки, більшість ВНЗ носили імена відомих революційних діячів – Х.Раковського (Київський політехнічний, Катеринославський медичний, Харківський сільськогосподарський інститут, Житомирський землевпорядний технікум), В.Чубаря (Київський кооперативний інститут, Запорізький індустріальний технікум), Л.Троцького (Кам’янець-Подільський ІНО), Н.Крупської (Херсонський ІНО), Є.Бош (Київський інститут народного господарства), В.Леніна (Харківський технологічний інститут, Київський електротехнікум), Артема (Дніпропетровський гірничий інститут) чи революційних подій – Жовтневої революції, Профінтерну, X роковин Жовтня тощо.

Особливу турботу влади про молодь повинні були показувати також іменні стипендії. Самі значні із них, в розмірі 120 крб., виділялися студентам за особливі революційні заслуги – імені Г.І.Петровського, Жовтневої революції, Радянської влади на Україні та Ф.Е.Дзержинського²³. Існували також стипендії імені 10 річчя Червоної Армії, 10-річчя ЛКСМ, 8 березня, Н.К.Крупської тощо. Із 15 іменних стипендій лише три носили імена відомих діячів української культури – І.Франка, М.Лисенка та проф. Тринклера.

Впровадження нових революційних назв і формування відповідного їм символічного простору міста поступово змінювали і вигляд його мешканців, але долі їхні не завжди виявлялися співзвучними часові кардинальних змін. Численні анкети, які потрібно було заповнити при вступі до ВНЗ і при перереєстраціях, свідчать про ретельний контроль влади за формуванням відповідного пролетарського образу нового студента. Серед низки питань, передбачених для реєстрації, значилася точна вказівка роду занять батьків, їх майнового цензу, служба в Червоній армії і співпраця з білогвардійцями. Але образ радянського студента першого пореволюційного десятиріччя все рівно залишався досить далеким від сподівань і потреб нової влади.

Відповідно до основних вимог, єдиною можливістю студентом у пролетарській державі міг бути лише “студент пролетар”. Для того, щоб відповідати цьому новому визначенню ролі, йому необхідно було не тільки діяти і виглядати як “пролетар”, а й відчувати себе ним. Тобто, знакова сутність мала відповідати внутрішньому змісту, постійно демонструючи масовій свідомості революційну сутність нового студентства. Але, як відзначають дослідники, протягом 1920-х років поняття “пролетар” залишалось вигідно невизначеним²⁴, досить важко сказати, що означало ним бути і залишатися: походити із робітничої сім’ї, мати стаж роботи на виробництві чи “свідомість робітника”.

Однією із гарантій було робітничо-селянське походження студента, хоч і воно не завжди допомагало закінчити ВНЗ. Незважаючи на те, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із привілейованих класів змогла вступати до ВНЗ. Доля радянських громадян багато в чому залежала від анкети. Питання в ній були побудовані так, щоб молодь змогла довести радянську ідентичність. Тому досить часто такі анкети просто підроблялися і до навчальних закладів вступали діти із так званих “соціально ворожих” родин. Зокрема, в графі “соціальне походження” ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко і брехливі: “батьки – службовці, померли”, “зв’язку з батьком не маю”. Як відмічала Д.Гуменна, “в цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався”²⁵.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох до отримання фальшивих документів. Потрібні метрики можна було дістати за хабар чи по знайомству. Відомо, що студент Харківського технологічного інституту Бобович В.Г. вступив “по фальшивим документам, які видали знайомі батьку”, що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом²⁶, а інший студент цього ж інституту – М.Москвін, у своїх спогадах відверто написав, що “поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження та інше...”²⁷.

Довідки і “путівки” різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відраження на навчання. Вони були рівнозначними поняттю “путівка в життя” і означали поворотний момент в біографії молодої людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар’єри радянського спеціаліста²⁸. Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати їх, не задумуючись про можливі наслідки, бо кожний, хто мав якесь відношення до “чужого класу”, влюбий момент міг бути позбавлений всього досягнутого в житті, навіть ціною неймовірних зусиль чи відмови від батьків.

Місто давало можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого існування. Воно здавна було, як відмічав М.Вебер, місцем переходу із невилітного стану у вільний²⁹. Я.Буркхардт також вказував, що місто притягує до себе сільських мешканців, оскільки “міське повітря приносить волю”³⁰. Тому саме у великих містах намагалися сховатися за підробленими документами і анкетами численні представники “колишніх”. Як показав досвід, багато їх виявляли за допомогою поширеної тоді практики доносів, але багато змогли закінчити ВНЗ і навіть зробити кар’єру у радянському суспільстві.

Але не всі сприймали цю “міську свободу” з радістю, особливо вихідці із села, які досить часто відчували себе самотніми у місті. “Е, це зовсім не те, що в Ставищах! – згадує Д.Гуменна. – Там кожен мав своє обличчя і кожен бачив тебе та все твоє відмінне, важливе. Взагалі у Києві я була дуже ображена байдужістю людей на вулиці. Ідеш – і ніхто тебе не бачить, наче нема тебе. Смішно було б вимагати, щоб кожен, як у селі, казав тобі “добридень”, але ... навіть не сковзнуть по тобі поглядом, так наче на порожнє місце дивляться, наче крізь тебе бачать... Отаке саме і на основному курсі. Не краще, а може, ще й гірше. На вулиці хоч був більший простір. А тут зібралися в одній аудиторії півтори тисячі людей і творять одне збірне лице, а всяке особисте взагалі згубилося”³¹.

Кожна історична епоха намагається “записати закон” часу, символічний соціальний код на тілі людини. Одяг – яскравий вияв запису такого типу³². Особливо яскраво у цей період він

проявився у містах. Мистецтвознавці відзначають, що одяг у 1920-ті рр. отримав функцію зробити людину непримітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність його власника до нової влади: “Час сформував свій естетичний тип крайньої функціональності і крайнього аскетизму, при якому все, що нагадувало про минулу, насильно відкинута побутова культура, сприймалося як вороже, ідеологічно чуже”³³. Це було досить принциповим питанням протягом 1920-х рр. Ю.Л.Юркевич, згадуючи свої студентські роки, писав: “Коли наступив НЕП, люди стали одягатися краще, але у молоді ще довго тримався стиль підкресленої неохайності в одязі, та і в поведінці: це вважалось доказом пролетарського світогляду”³⁴.

М.Москвін, якому двічі доводилося бути членом приймальної комісії, відзначав, що зовнішність відіграла досить важливу роль навіть при вступі до ВНЗ, впливаючи на рішення таких комісій: “Чим більше по “пролетарському” Ви виглядаєте, чим грубіша ваша мова і тупіші відповіді, тим більше шансів на те, що Вас допустять гризти граніт науки”. “Брудна, розстебнута косоворотка, збита на затилок кепка роблять свою справу краще, ніж всякі посвідчення і свідоцтва”³⁵.

Одяг був своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому вони належали. Відмінна від інших світських форм модель одягу мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але, звичайно, в житті все було набагато прозаїчніше. Одним цю сутність диктували страшні злидні, інші просто маскувалися “під пролетаря”, оскільки інший вигляд мати було не зовсім безпечно, якщо маєш бажання закінчити ВНЗ. Тому багато хто легко засвоював цю нескладну науку і набутий “пролетарський” образ допомагав без проблем здобути освіту. Студентка Харківського медичного інституту В.М.Горохова згадує, що їхній староста Дінерштейн протягом всіх років навчання “ходив обірваний, а влітку навіть босим, а як тільки закінчив інститут і отримав місце в клініці Харкова, відразу з’явився в щегольському, з іголочки, коверкотовому костюмі – галіфе, в хромових шикарних чоботях. В модній тоді шкіряній куртці. Відразу одружився з однокурсницею, яка також перетворилася із Попелюшки в принцесу. Виявилось, що і у одного, і у іншої, були досить заможні батьки. А нам залишилося лише широко відкрити очі від здивування”³⁶. І лише привілейована “каста” робітфаківців користувалася пільгами, їм видавався одяг устанавленого зразка – гімнастерки і брюки, який замовлявся на швейних фабриках у Гомелі та Ленінграді. Наприклад, 02.04.25 р. НКО замовив 2000 комплектів чоловічих костюмів: гімнастерок і брюк встановленого зразка Гомельській швейній фабриці і 1500 штук Державному тресту Ленінградської швейної промисловості³⁷. Про це згадує і Д.Гуменна: “...а всі робітфаківці вирізнялись найперше одежею: носили довгу шевіотову синю “толстовку”, підперезану вузьким, цяткованим на кавказький лад ремінцем. Одночасно із вступом на робфак вони діставали повне утримання держави: добре впорядковані гуртожитки, спеціалізовані, оцю добротну одежу”³⁸.

Справедливості ради слід відзначити, що замовлялася форма лише чоловіча. Про жінок-робітфаківок забували, що змушувало останніх відстоювати свої права³⁹. Стереотипний образ студентки – робітфаківки, який намагалися відтворити в масовій свідомості через наглядну агітацію, періодику, не відповідав дійсності. Це був своєрідний ідеал зовнішності, якому намагалися слідувати і який практично був недосяжний. Неодмінним атрибутом такого образу була шкіряна куртка і червоний платок:

Кожанка да платок (куда краснее мака)
Упрямый взгляд, что даль сверлит привык...
Вот так поэты девушку с рабфака
Давно воспели с ног до головы⁴⁰.

В цьому випадку і шкірянка, і червоний платок були своєрідним знаком, який мав підкреслити революційну сутність тих, кому вони належали. Відмінна від інших світських форм модель одягу мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Робітфаківки, як і інші жінки, що до глибини душі сприйняли ідеї розкріпачення жінки, звільнення її від вікових морально-етичних обмежень, прагнули до відповідності своєї духовної і знакової сутності, але ж тяжке матеріальне становище

диктувало свої умови. Так, шкірянка залишалася лише нездійсненою мрією для переважної їх більшості (це ж саме було характерним і для чоловіків). В дійсності ж і робітфаківки, і студентки, і робітничі вимушені були носити те, що дозволяв їм їхній скромний бюджет. А це було просто знахідкою для більш заможних студентів, які і використовували “пролетарський” вигляд для соціального маскуванню.

Актуальним для 1920-х рр. був пошук форм соціокультурного буття міст, але досить часто не враховувалися як потреби самої людини, так і можливості тогочасного суспільства, що були досить обмеженими.

Поступово у міському ландшафті з'являються видимі зміни, що свідчать про реальну відчутність поступу нового часу і, перш за все, про формування нової антропологічної генерації – людини радянської епохи. Як спадкоємниця і деякою мірою правонаступниця старого часу, вона виявилася не досить благодатним матеріалом, за допомогою якого різкі політичні зміни могли б наповнити собою повсякденне життя населення міста.

“Новим” українським студентам потрібно було ще досить довго існувати у просторі “старого одягу” минулого часу. Саме з ідеологічними знаками старого часу, видимо наявними у образі революційного міста, їм потрібно було не лише активно боротися, але і мирно співіснувати. Співставлення різних картинок міського простору, розділених між собою десятком років і явно тяжіючих до різних історичних епох, наявно свідчить про нероздільність соціального часу, який по-різному переживає населення.

У історичних містах домінантами місцевого пейзажу були культові споруди. Як відомо, декретом Радянського уряду від 23 січня 1918 р. церкву було відокремлено від держави і майно монастирів проголошено народним надбанням⁴¹. У невпізнанному вигляді дійшли до нас вцілілі культові споруди, багато із них було просто знищено. Більшість культурних символів, крім функцій денотативних, експресивних, інформаційних, виконують і функції прагматичні, або ідеологічні⁴². З цієї точки зору любий храм виступає носієм визначених ідеологічних значень. Ідеологічний знак за своєю природою монологічний і створюється з розрахунку на визначене тлумачення. У 1920-ті рр. культові споруди починають отримувати нові функції пам'ятки, які аж ніяк не входили в плани ідеологів і діячів мистецтва на етапі створення. Дороги, які раніше вели до храму, тепер приводили до студентського гуртожитку, солдатської казарми чи кінотеатру, оскільки храм був центральною спорудою, знаходився на площі, перебував у епіцентрі подій міста. Попавши до нового комунікативного простору радянського міста, ідеологічний знак втратив свою первісну сутність, отримав нові смисли повсякденної побутової культури. Розпочинається нове самостійне життя, що було обумовлено змінами загальної культурної ситуації у місті і актуальними духовними і побутовими запитами населення.

Наприклад, знаменитий Михайлівський собор у центрі Києва став студентським гуртожитком. На керамічних плитах церкви і на хорах були розставлені сотні сяких-таких ліжок. Боже-ственна акустика, розрахована на звучання церковних відправ, посилювала і без того неймовірний гамір. Сучасники порівнювали цей гуртожиток з галицькою товкучкою 1920-х років! “А видовище зорове? – згадував проф. Ю.Кобилецький – Той спить, той займається фізкультурою – змерз, той одягається десь на гульки, ще інші посхилялися на бильця ліжок, позатуляли вуха і вступили очі в книжку! Ото видовище! Найщасливіші жили у монастирських келіях, спали іноді по двоє на ліжках, але ж у тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися”⁴³.

Інший мешканець цього гуртожитку, поет М.Шеремет, відзначав, що студентське містечко на території Михайлівського монастиря стало своєрідним латинським кварталом у Києві. “У тихі вечори на Володимирській гірці звучали гітари, було людно, лунали веселі студентські пісні”⁴⁴.

Усі корпуси Михайлівського Собору були пристосовані до потреб студентів. “Від образів і іконостасу залишилися лише сліди, а натомість на стінах були понамальовувано ультрамарином велетенські червоноармійці у гострокінцевих будьонівках. Картину заднику розкішної колісь церкви, що сяяла золотом образів у мерехтінні свічок, доповнили діри там і там, де вийнято вже дерев'яну різьбу. Наче вибиті зуби ... Словом тут усе ще віяло бурєю революції”. Студенти чудово почувалися і у архієрейському корпусі, де навіть могли варити куліш на “буржуйці”. Для підтримання вогню використовувалися чудові витвори різьбарського мистецтва, що виламувалися із стін та стелі церкви. А колишній монастирський готель, що належав Комі-

тетові поліпшення побуту студентів, за спогадами, здавався раєм порівняно із Церквою⁴⁵.

У Харкові гуртожиток Технологічного інституту по вулиці Артема також розташувався у колишній шкільній Церкві. М. Москвін згадував: “Я дико дивився на святих шкільної церкви. Тут я тепер буду мешкати. Вечорами ми, майбутні студенти, влаштовували кошачі концерти. У церкві мешкає 140 чоловік. Постілля служить паркетна підлога, ковдрою – повітря, насичене людськими випаруваннями. Місця біля вікон беруться боєм”⁴⁶.

Студентським гуртожитком у 1928 р. стала і Університетська Церква у Харкові. Її великий колонний зал, зовсім непристосований для життя, був перегороджений фанерою на дві частини: велику – чоловічу і меншу, в якій мешкали жінки. Багато студентів вимушені були спати прямо на підлозі, оскільки вчасно не були завезені ліжка. Про столи і стільці взагалі мова не йшла – готуватися до занять і їсти доводилося на ліжках. Під час обстеження умов життя у цьому приміщенні було відмічено: “Окна до 19 ноября были частично выбиты, забиты фанерой в день обследования. Топить регулярно начали неделю назад. Почти все переболели от простуды. На 27 женщин имеется одна миска для мытья головы, общие умывальники при входе у дверей. Так как вход общий, дверь из мужской половины в женскую не закрывается за отсутствием крючка, а фанера достигает человеческого роста. Нет возможности умыться или помыть голову. Со стороны мужского отделения постоянный шум, подсматривание через перегородку и т. д...”⁴⁷.

Але перетворення святинь на гуртожитки не сприяли вирішенню житлової кризи, проблем антисанітарії і т.п. Намагаючись покращити своє становище, студенти страйкували⁴⁸. Матеріальна незабезпеченість студентства, відсутність впевненості в стабільності свого становища стала тією точкою відліку, яка не дозволяла відчувати реальних плодів Великої революції і усвідомлювати, що вони живуть в інший час. Разом з тим, внутрішнє відчуття соціального часу зовсім не співпадало з зовнішніми перетвореннями у містах, вулиці, площі, навчальні заклади яких отримали відповідні назви. Особливо гостро реагували на катастрофічне становище студенти, яким у свій час довелося зі зброєю в руках відстоювати більшовицькі ідеали. Щоденно вони стикалися з проблемами, які не в змозі були вирішити і які зовсім не вписувалися в їхні уявлення про кращий суспільний устрій. Їхні листи до керівництва республіки чи до вищого командного складу свідчать про назріваючий конфлікт між запропонованими більшовиками ідеалами, за які вони готові були віддати життя і суспільними реаліями 1920-х рр. Їм обіцяли можливість навчатися, працевлаштування, різного роду соціальні переваги. На практиці не лише рядові бійці, а й навіть командний склад Червоної Армії відчував дискомфорт від встановленого за їхньою допомогою устрою. По-перше, не всі демобілізовані отримали можливість навчатися. Нерідко вони зверталися до керівних органів з клопотаннями, а то й з вимогами відновити справедливість. Наприклад, колишній доброволець Червоної Армії І.І. Корда, який брав участь у боях проти Денікіна і Шкуро, залишився інвалідом і не мав нічого, крім “стажу і громадської роботи” у своєму листі в Колегію Головпрофосу у вересні 1924 р. писав: “Когда нужны были штыки и десятки тысяч жизней, мы шли, верные зову и слову компартии, а когда вернулись к нищенским халупам, то за буржуазными прихвостнями, за интеллигентными барышнями и молодыми людьми “хорошего тона” не получаем ни службы, ни места в рабфаке. Того ли мы заслужили у Советской власти?”⁴⁹. У своєму листі він рішуче вимагає або направити його на навчання на робітфак, відзначаючи, що він буде корисним для радянської республіки, або знову дати в руки штики.

Залишається лише здогадуватися, якими критеріями керувалися у владних структурах, коли одні прохання задовольнялися, як у цьому випадку (І.І. Корду направили на навчання до робфаку ХТІ), а інші отримували негативну відповідь. Наприклад, демобілізований червоноармієць С.С. Шевчук, не маючи засобів до існування, заповнив анкету для вступу на робфак. Яким же було його здивування, що там, “де повинні були пройти більше всього селян та червоноармійців, котрі добували і захищали радянську владу з зброєю в руках”, місця йому не знайшлося. У листі до голови ВУЦВК Г.І. Петровського (6 вересня 1924 р.) він скаржить: “Нам [,] демобілізованим[,] говорили в армії, що мов усе получите, а як прийшли додому, то нема нічого, у школу і то трудно потрапити. Як буде так провадитись, то як будуть нападати вороги на радянську владу, то хай ідуть ті захищати, що тепер повходили у всякі школи...”⁵⁰. Але відповідь була негативною: “На робфаках місць нема і ваше прохання не можна задовольнити”⁵¹.

По-друге, ті демобілізовані червоноармійці, яким все-таки вдавалося вступити до ВНЗ, не маючи підтримки з боку рідних, були вражені ставленням до них у різних комісіях, де вирішувалися питання їхнього забезпечення. У березні 1928 р. у листі до Народного комісара освіти студент 1 курсу Київського художнього інституту, колишній командир взводу А.Є.Максимов писав, що у 1927 р. здійснилася його давня мрія – він став студентом. Бажання навчатися було сильнішим від голоду, він сподівався отримати обіцяні гуртожиток, стипендію, обіди, але отримав не навчання – а муку, “загонку заживо в гроб”⁵². Поряд з розповіддю про тяжкі умови життя відчувається образа на непорозуміння, а інколи і єхидні зневажливі посмішки з боку працівників комісій. “... демобілізованный ободранный командир взвода запаса Максимов за все те часы, которые он посвятил, часто ночами не смыкая глаз, на культурно-просветительную работу в Красной Армии, ему в благодарность только-бы отвязаться, загнать на кулички. Что, ему в привычку топать (вот она действительность). И лазил куда-то за город, верст за пять от института в один конец в день [,] в бараки в разорванных сапогах без подошв по мокрому и в мороз в тряпках беспризорного [,] с опухшим от голода животом [,] еле передвигаясь. В холодном помещении спал как свинья, (не потому что нечистоплотный, бедность заставляет, вот оно что) в грязи оборванный замерзал, ночи не спал и чёрт не взял меня. Постельной принадлежности у меня, увы, шинель [-] старый оборванный мешок в память о Красной Армии. Всё – одежда днём, она же ночью простынь, одеяло и что хотите. Сбросить её я стыдился даже среди своих товарищей, так как обнажил бы весь ужас грязи и обрывков лохмотьев, о белье конечно нечего и говорить.”⁵³. Не менш драматично описані і інші проблеми студентського життя у Києві – пошуки роботи, харчування, коли він не мав можливості навіть думати про якийсь гарячий обід, а пів року день у день тільки і пропарював шлунок кип'ятком. Результат – тяжке захворювання, на що лікар порекомендував відпочинок і харчування! Таке собі замкнуте коло. Як вирок політиці пролетаризації звучать його слова: “Зачем принимать в вузы пролетариев такой большой процент, ведь из них, из когда-то здоровых организмов молодых, не обеспеченных материально, теперь готовятся инвалиды...”⁵⁴. До аналогічних висновків приходять і інші студенти, і не лише колишні червоноармійці. У своєму листі до Головпрофосу (10 березня 1928 р.) Федір Якимець, повідомляючи про свій тяжкий матеріальний стан, писав, що селянин, а особливо бідняк, як не мав можливості вчитися у старі часи, так немає він її і зараз. І хоч представники з округів та районів говорять по селах про переваги для біднішого селянства, “але це не так, як був селянин бідняк, так і буде він так ...”⁵⁵.

З одного боку, влада приймала рішення про сприяння в поліпшенні матеріального становища колишнім партизанам, червоноармійцям і командному складу Червоної Армії запасу, як, наприклад, постанова ЦВК і РНК СРСР з нагоди 10-ї річниці Червоної Армії 22 лютого 1928 р., коли студентам і їх сім'ям було відпущено 200 персональних стипендій (кількість в межах країни досить незначна. В Українських ВНЗ таку стипендію отримувало 50 студентів). З іншого – уже з другої половини 1920-х рр. влада все чіткіше давала зрозуміти, що минулі заслуги для неї вже мало значимі, що вірність їй потрібно підтверджувати щодня наново. Ті вчинки, які раніше вважалися “великими заслугами перед революцією” і за які легко можна було отримати відрядження до ВНЗ, меркли перед “чужим соціальним походженням”. “Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму” – дивувалися студенти. “Мене віднесли до нетрудового елемента, зовсім не беручи до уваги, що я ... служив добровольцем в РСЧА два роки й неодноразово брав участь в боях...”, писав студент Київського кооперативного інституту Л.О.Безрадецький⁵⁶. Не могла врятувати у цьому випадку і відмова від батьків, факт народження не в пролетарській родині важив більше, ніж служба у Червоній Армії чи відданість ідеалам революції і молода людина із студента легко ставала “соціально-ворожим елементом”, якому не було місця в радянському ВНЗ⁵⁷.

Такі випадки не були винятковими, це була досить поширена практика протягом 1920-х рр., яка породжувала незадоволення в середовищі студентів, про що свідчать різноманітні форми їхнього протесту.

Аналіз змін, трансформація функцій ідеологічних знаків у міському символічному просторі дозволяє простежити їх вплив на формування культурно-побутових стандартів життя як суспільства в цілому, так і малих соціальних груп, зокрема студентства.

Саме студенти стали основним об'єктом політико-психологічного впливу більшовиків. Шля-

хом використання символів і знаків вони намагалися виробити у них єдино вірний світогляд, добитися відповідності зовнішньої, знакової сутності і внутрішньої, яка мала відповідати новим соціокультурним нормам. Але оскільки в процесі урбанізації, в умовах формування тоталітарного режиму, інтереси населення ігнорувалися і приносилися в жертву утопічним планам нової влади, то студенти повсякденно стикалися з проблемами, які не могли вирішити самостійно одними лише гаслами і які не вписувалися в їхні уявлення про справедливий соціальний устрій. Протягом 1920-х рр. у студентському середовищі наростав конфлікт між зовнішніми перетвореннями в містах і внутрішнім сприйняттям соціального часу, що виливалися в різноманітні форми протесту і викликали постійні репресивні заходи влади. До кінця 1920-х рр. опір врешті-решт було подолано, народжувалося “нове радянське студентство”, яке все більше керувалося у своєму житті принципами подвійних стандартів.

- ¹ Фесенко Г.Г. Городская культура в перспективе исследовательских стратегий (идентификация гендерных ролей субъекта-исследователя) // Гендерна політика міст: історія і сучасність. – Харків, 2004. – С. 262.
- ² Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. – М., 1996. – С. 282.
- ³ Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998. – С. 338.
- ⁴ Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб., 2008. – С. 16.
- ⁵ Луначарський А.В. Борьба за душу // Народное просвещение. – 1921. – № 77 – 78. – С.3.
- ⁶ Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С. 414.
- ⁷ Там само. – Т.3. – К., 1971. – С. 446.
- ⁸ Петроград на переломе епох. Город и его жители в годы революции и гражданской войны. – СПб., 2000. – С. 326.
- ⁹ Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С. 10.
- ¹⁰ История Киева. – В 3-х т. – Т. 3: Киев социалистический. – Кн.1. – К., 1985. – С. 117.
- ¹¹ Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1077. – Арк. 166.
- ¹² Там само. – Арк. 11.
- ¹³ Корнійчук О. Твори в 5-ти т. – Т.5: Публіцистика. – К., 1968. – С.11.
- ¹⁴ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С.609.
- ¹⁵ Державний архів Харківської області. – Ф. Р6452. – Оп. 2. – Спр. 89. – Арк. 84.
- ¹⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1077. – Арк. 166.
- ¹⁷ Там само. – Оп.4. – Спр. 710. – Арк. 84.
- ¹⁸ Корнійчук О.Вказ. праця. – С. 13.
- ¹⁹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. – К., 1985. – С. 118
- ²⁰ Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 179.
- ²¹ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О.Потебні (1921 – 1930 рр.). – Харків, 2000. – С.70.
- ²² ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 4619. – Арк. 5.
- ²³ Там само. – Оп. 9. – Спр. 739. – Арк. 32.
- ²⁴ Марков А. Что значит быть студентом. – С. 132.
- ²⁵ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. – К., 2004 – Кн. 1. – С. 158.
- ²⁶ ЦДАВОВУ. – Ф.166. – Оп.6. – Спр. 3535. – Арк. 78 – 81.
- ²⁷ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. – Paris, 1933. – С. 5, 14.
- ²⁸ Рожков А. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – Краснодар, 2002. – С. 220.
- ²⁹ Вебер М. Город // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М., 1994. – С. 332.
- ³⁰ Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии. Опыт исследования. – М., 1996. – С. 303.
- ³¹ Гуменна Д. Вказ. праця. – С.154.
- ³² Лебина Н.Указ. сочинение. – С.15.

- ³³ Кирсанова Р. “Гимнастёрка”, “Джимми” и “полпред”...// Родина. – 1997. – №11. – С. 46, 48.
- ³⁴ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною. – М., 2000. – С.78. – С. 256.
- ³⁵ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. – С. 9.
- ³⁶ Жизнь студентки Медицинского института г. Харкова в 1921 – 1925 годах Гороховой В.Н. // Музей історії Харківського національного медичного університету. – С. 8.
- ³⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 973. – Арк. – 1, 32.
- ³⁸ Гуменна Д. Вказ. праця. – С. 196.
- ³⁹ ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 968. – Арк. 114.
- ⁴⁰ Краунд М. Рабфаковка // Красное студенчество. – № 6. – С. 42.
- ⁴¹ Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 1971. – С. 168.
- ⁴² Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка: Основные проблемы социологического метода в науке о языке. – Л., 1929. – С.17, 21.
- ⁴³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. – С. 127.
- ⁴⁴ Шеремет М. З глибин пам'яті. – К., 1977. – С.13.
- ⁴⁵ Гуменна Д. Вказ. праця.. – С. 175 – 178.
- ⁴⁶ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. – С. 6.
- ⁴⁷ ЦДАВОВУ. – Ф.166. – Оп. 9. – Спр. 738. – Арк.15.
- ⁴⁸ Корнійчук О. Вказ. праця. – С.11; Державний архів Харківської області. – Ф.21. – Оп. 1. – Спр.3. – Арк.137.
- ⁴⁹ ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 700. – Арк. 634.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 669.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 667.
- ⁵² Там само. – Оп. 6. – Спр. 10520. – Арк. 154.
- ⁵³ Там само. – Арк. 154 зв.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 155.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 509.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 31.
- ⁵⁷ Там само. – Оп. 4. – Спр. 712. – Арк.23.

В статье рассматривается процесс символической детерминации жизнедеятельности украинского студенчества в 1920-е годы, подчёркивается, что внутреннее ощущение социального времени не соответствовало внешним преобразованиям в городах Украины.

Ключевые слова: знак, город, повседневность, пролетаризация, символ, студенчество, урбанизация.

The process of symbolic Ukrainian student activity determination in twenties is considered in the article. It is stressed that inner perception didn't correspond to outer reforms in Ukrainian cities.

Key words: sign, city, everyday routine, proletarianization, symbol, student community, urbanization.